

KUMUK TÜRKÇESİ*

JOHANNES BENZİNG

1. Kumukça (*kumuk til*) kuzey Kafkasya'nın doğu bölgesinde 200 000'den fazla kişi tarafından konuşulmaktadır. Bu dil, burada yakın zamanlara kadar Çeçenlerin, Avarların ve diğer Kafkas kavimlerinin de kullandığı bir anlaşma dili (Lingua franca) idi. (krş. İ. İ. Pantuchov, *Über die Kumachen*, ZVO 17 (1896) ve Ş. Ş. Gadjeva, *Kavkazentskie kumiki v XIX-XX yy.*, *Kratk. Soobşç. inst. Étn.* 20 (1954), s. (68-75).

19. asra veya daha eski devirlere ait edebî nesriyat, bugüne kadar ortaya çıkmadı. Kumuk diyalektine ait en eski metinlerin, Klaproth'un *Kaukasische Sprachen* (Halle ve Berlin 1914) adlı kitabındaki *Kumukça Dil Örnekleri* başlığı altında verilen metinler olduğunu söyleyebiliriz. Şâmil'in faaliyetlerinin Kuzey Kafkasya'ya karşı uyandırdığı ilgi sebebiyle, 19. asrın ortalarından itibaren, az da olsa, Kumukça metinler neşredilmeğe başlandı¹. Radloff Kumukça'yı ele almadı. Rusya dışındaki Türkologların haberdar oldukları ilk Kumukça metinleri J. Németh'e borçluyuz : *Kumükische Studien, I. Teil : Kumükisches und baltcarisches Wörterverzeichnis*, KSz, 12 (Budapest 1911), s. 91-153; *II. Teil: Proben der Kumükischen Volksdichtung*, KSz, 13 (Budapest 1913), s. 129-173. Çobanzade'nin *Kumuk dili ve edebiyat tetkikleri* (Baku 1926) adlı ese-

* Bu makale J. Benzing'in PhTF I (Wiesbaden 1959) s. 391-406'daki «*Das Kumükische*» adlı Almanca aslından Türkçe'ye İlhan Çeneli tarafından çevrilmiştir. İ. Çeneli 6. 1. 1986'da vefat etmiştir.

1 «*Kumukça Konuşmalar*» (*Kumükskie razgovori, Razgovori* kısaltmasıyla gösterildi), bkz. K. N. Dmitriev, *Materiali po istorii kumükskogo yazıka, Yazıki Severnogo Kavkaza i Dagestana II*, Moskova/Leningrad 1949, s. 183-247; Kumukça'ya M. Osmanov'un çevirdiği ve P. Dalton'un *Das Gebet des Herrn in den Sprachen Russlands* (St. Petersburg, 1870, s. 59) adlı eserinde yer alan Hristiyan duası; M. Osmanov, *Nogayskie Pi kumükskie teksti, pesni. Poslovitsi. Pogovorki. Predaniya...*, St. Petersburg 1893; *Sbornik materialiov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*, XVII, Tiflis 1893, *Otdél III : Kumükskie pèsni i slovar*; ayrıca misyoner metinleri ve İncil'den bazı tercümeleler.

rini bulmak oldukça zordur. Uzun zaman ihmal edilmiş olan bu Türk dilinin sistematik ilk araştırmacısı N.K. Dmitriev'dir. Kumuk grameri konusunda bilinenlerin hemen hepsini Dmitriev ve onun dil kaynağı olan 'Ala-üd-din Satıbalov'a borçluyuz. (krş. WZKM 34 (1927), s. 119-120):

Dmitriev, N. K., *Materialien zur kumükischen Phonetik*, Le Monde oriental 29 (1935), s. 181-190.

— *Morfologia della lingua turca dei Cumacchi (Caucaso)*, Rivista degli Studi Orientali 15 (1935), s. 76-96, 172-198.

— *Oçerki po kumükskomu sintaksisu*, Jaziki Severnogo Kavkaza i Dagestana, I (Moskova/Leningrad 1935).

Satıbalov, A.A., *K voprosu o liçnoy onomastike u komıkov*, Sovetskoe yazıkoznanie, 2 (Leningrad 1936).

Dmitriev, N. K., *Grammatika kumükskogo yazıkıca*, Moskova 1940, 203 s.

Bunun dışında Kumukça gramer kitapları M.K. Sadullajuf (Mahaçkale 1931) ve Baturmurzaev tarafından yayınlanmıştır.

Umumî fonetik ve gramatikal yapısı bakımından Kumukça, Türk dillerinin Kuzey Batı gurubuna girer (krş. *taw* «dağ», *bara* «gidiyor» = Tat., Krmtat., Krç./Blk. *taw*, *bara* gibi şekiller). Dikkati çeken bazı gramatikal hususlar, bu dili bilhassa Karaçay-Balkar Türkçesi'ne bağlar (krş. *hawçu* «avcı» = Krç./Blk. *awçu* örneğinde olduğu gibi, u sesini ihtiva «diftonglar»dan sonra gelen labial ekli şekli; ismin bazı hallerinde, meselâ genitif/akkuzatifte çokluk ekinin *r*'sinin düşmesi: +*leni* = Krç./Blk. +*leni*, datif +*lege* Kmk., Krç./Blk.; -*gen* ve -*egen* partisiplelerinin birbirinden ayırılması (Kmk., Krç./Blk.); -*gey* ekinin muhafazası: *bergey edi* «verseydi, vermiş olsaydı» = Krç./Blk. *bergeed*[i] vs.). Diğer taraftan, fonetik özellikler ve bazı gramatikal şekiller, Güneybatı Türkçesi'nin tesirlerine işaret etmektedir (msl. *gör-* «görmek» = Osm. *gör-*, *baraçak* «varacak» = Osm. *varacak*). Kuzeybatı ve Güneybatı Türkçeleri (Kıpçak ve Oğuz) dışında, Doğu Türkçesi de Kumukça'ya tesir etmiştir; bu tesirin izlerine en çok Haydak ağzında rastlanır (Haydakça, *getmah getmak* «gitmek» = Özb. *ketmâk*; fakat Azeri ve Türkmen diyalektlerinde de bu mastar şekilleri görülmektedir; *al'gön* «alan, almış», *satkân* «satan, satmış» = Özb. *âlğan, sâtkân*; *harmapman* «henüz gitmedim», krş. Trkm. *gelipdirin* «geldim»). Kafkas dillerinden de bazı unsurlar Kumukça'ya girmiştir (ödünç kelimeler, onlu sayı sistemi vs.). Güneybatı Türkçesi'nin tesirlerinin çok eski olmayıp, sadece Selçuklu ve Osmanlı devirlerine ait olduğuna, muhakkak gözüyle bakılabilir.

Kumukça'nın umumî karakteri onun, Türkçe'nin kuzeybatı gurubuna ait olduğunu açıkça göstermektedir. Geniş hacimli bir Kumukça sözlüğün mevcut olmaması, leksikolojik mukayeselere, bilhassa 13./14. asırların Kıpçak sözlükleriyle mukayeseye bir engel teşkil etmiştir. Kıpçakça konusundaki araştırmalarla olan bağı da düşünülerek, Kumukça'nın daha derinlemesine incelenmesi gerekmektedir.

Özellikleri hakkında esaslı bilgileri, Dmitriev'in gramerinde (s. 31-42) yer alan *Allgemeinen Mitteilungen über die Dialekte der kumükischen Sprache* kısmında bulabileceğimiz Kumuk diyalektleri şu üç ana grupta toplanabilir :

A) Kuzey (Hasav-yurt) diyalekti: Mahaçkala civarındaki Yahsay, Andrey-avul (Kmk. Endirey) ve Kostek köylerinin bulunduğu bölgeyi içine alır. Bu diyalekt, bugünkü yazı dilinin temelini teşkil eder.

B) Orta (Buynak) diyalekti: Bu diyalekt Buynak şehrinde (*Boynaç*, eski adı: Temirhan-Şura) ve bu şehrin civarındaki köylerde (Halimbek, Kafir-kumuk, Kazanıçı, Buglen, Cungutey vs.) konuşulur. Kuzey diyalektiyle farkı çok azdır.

C) Güney (Haydak) diyalekti: Kumuk edebî diline en uzak olan diyalekttir. Derbent bölgesinde konuşulmaktadır. «Haydak Kumukları», komşuları olan Darginler, Lezgiler vs. tarafından da asıl Kumuklar'dan ayrı bir etnik grup olarak telakkî edilmişlerdir. Cengiz Han İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra Dağıstan'dan kalmış olan Moğol asıllı Kaytak kabilesinin halefidirler¹. «Haydak Kumukları»nın Moğollarla bir ilgisi olmayıp Türk asıllı bir boydan geldiklerini, yalnız Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılda vermiş olduğu Kaytakça kelime listesi değil, bu dilde hiç Moğolca kelime bulunmaması da göstermektedir. (*lajın* «şahin» ve *tohta* «durmak» gibi Türk dillerinin çoğuna girmiş olan kelimeler, bu kabilenin Moğol asıllı olduğunu isbat etmek için yeterli delil sayılamazlar). Haydakça'nın karakteristik bir özelliği, bazı konsonantların muhtemelen komşu Kafkas dillerinin tesiriyle, gırtlak patlamalı olarak söylenmesidir (*k'ırk* «kırk», *t'oymağan* «doymayan», ve, tabii, bilhassa Kafkas dilerinden geçmiş olan ödünç kelimelerde). Vokal uyumunu tanımak oldukça güçtür. Dmitriev'in metinlerindeki örnekler, onun, kesin bir sistem şeklinde *a*'dan sonra *a* veya *ı* değil, *e* ve *i*; *ve a*'dan sonra da *i* ve *e* geldiği şeklindeki hükmünü doğrulamaya yetmemektedir. Bizzat Dmitriev'in Macalis köyünün ağzından verdiği misaller, burada, Çağatayca'da ve bazı modern Özbek ağızlarında görüldüğü şekilde bir vokal uyumunun mevcut olduğu görüşünü tam olarak doğrulamamaktadır.

21. Kumuk yazı dilinde seslerin yazıya geçirilmesinde aşağıdaki işaretler kullanılmaktadır :

Russische Schrift ab 1938	Latin-schrift ab 1928	Transkription	Russische Schrift ab 1938	Latin-schrift ab 1928	Transkription
а	a	a	нгъ	nóy	y
б	b	b	о	o	o
в	v	v, w	оь	ə	ó
г	g	g	п	p	p
гъ	gʲ	g, ğ	р	r	r
гь	h	h	с	s	s
д	d	d	т	t	t
е	e, je	e, ä, ye, yä	у	u	u
ж	ç;z	ġ, z	уь	y	ú
з	z	z	ѳ	f	f
и	i	i	х	x	x
й	j	y	ц	ç	c
к	k	k	ч	ç	č
къ	q	q	ш	ş	š
л	l	l, l̄, λ	щ	şç	šč
лъ	l̄	l̄	ы	ь	y
м	m	m	э	e	e, ä
н	n	n	ю	ju	yu
нг	ng	ŋ	я	ja	ya

1928'de Kumukça için de kullanılmaya başlanan NTA [=Noviy tyurkskiy alfavit (Yeni Türk alfabesi)], Dağıstan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez İcra Komitesi Başkanlığı'nın 4.2. 1938 tarihli kararıyla, yerine Rus alfabesine bıraktı.

221. *a* Almanca'daki gibidir. Bunun yanında, pek çok kelimedede *ä* şeklinde telaffuz edilir (aşağı yukarı Fransızca *la place* kelimesindeki *a* sesi gibi): Msl. *hâli* «şimdi», *kâğız* (ağızlarda *kâğıt*) «kâğıt, mektup», *ârûv* «güzel», *ârek* «uzak, irak». *ä* şeklindeki telaffuz, yazıda özel bir işaretle gösterilmemektedir. Yazıda özel bir işaretle gösterilmeyen bu *ä* şeklindeki telaffuz, *hâ-* ve *kâ-* ile başlayan kelimelerde ve *i*-li hecelerin önünde, umumdür.

e, açık (*ä*) ve kapalı *e* (*é*) arasında değişen bir söylenişe sahiptir. Kapalı, *é*, bilhassa kök hecelerde ve *y*'den önce gelen eklerde ilk hecenin dışındaki hecelerde ve eklerde, genellikle *ä* şeklinde telafuz edilir (ağızlarda, meselâ Haydakça'da > *ä*): *étgön* «etmiş olarak, ederek», *égiär* «av köpeği», *étmey* (Haydakça *étmây*) «yapmıyor», *gieleçäkän* «muhtakak) geleceğim», *bërämän* «veriyorum», *gietälär* «gidiyorlar» vs. Yazı dili telaffuz farkını göstermemektedir.

i, umumî Türkçe'deki *v*'ya tekabül eder. Bazı diyalektlerde *i*'ye yaklaşıyor veya *i* olur (bilhassa Haydak ve Buynak diyalektlerinde). *a*-ı ses *düzisi ekseriya a-i* olur, msl. *sarı* > (ekseriya) *sâri* «sarı», *sarın* > (Buyn., Hayd.) *sârin* «halk türküsü», vs. Yazı dilinin kelime sonu *-w*'ları hemen hemen hep *-uw* gibi telaffuz edilir.

i, kapalı ve açık *i* arasında değişen bir şekilde söylenmektedir. Yazı dilinin kelime sonu *-iv*'leri, Kumukça kelimelerde hemen hemen hep *-iuv* şeklinde söylenir.

o, orta *o*'dan *o*'ya kadar olan bir sestir. Kelime başında önüne hafif bir *u*-ilavesiyle telaffuz edilir : *oram* (telaffuzu : *uoram*) «sokak, cadde», *ondan* (*uonda*) «orada», *ot* (*uot*) «ot, ateş».

'*o*, genel olarak Almanca'nın *o* ile *ö* sesleri arasındaki bir sesi gösterir (Németh'in kullandığı işaretler : *ø, ø, ö*) ; *ö* şeklinde telaffuz (Fransızca'daki *eu gibi*), yalnız Buynak ağızlarına hastır. '*o* sesi, *k* ve *g*'den sonra bir *u*- ilavesiyle söylenir : *gu'oz* (Buyn. *göz*) «göz» vs.

u, orta *u*'dan kapalı *u*'ya kadar uzanan bir sestir.

ü, Almanca'nın *u* ve *ü* sesleri arasındaki bir sesi gösterir. Bu ses Buynakça'da *ü* şeklinde telaffuz edilir (Fransızca'daki *u gibi*). *ü* sesi, *k* ve *g*'den sonra önüne bir *u*- ilavesiyle söylenir : *guüu* «gün» (Buyn. *gün*) vs.

222. Kumukça'da vokal uyumu normal şekildedir. (Haydakça'daki belirsiz durum için bkz. 1) Bilhassa sızmalı seslerin ve *y*'nin yol açmış olabileceği vokal uyumu bozuklukları, kelime köklerinde görülür: *çaçıra* (< Mo.) «sıçramak», *çiban* «yara kabuğu», *bişlak* «peynir», *babiş* «ördek», *ıraç ~ yıraç* «uzak, irak», *yimişaklık* «yumuşaklık, zayıflık». — Eklerin vokalleri kelimenin son hecesine uyarlar: *bel-baw-lar* «kemerler»; *kakas-ter* «ayaklıklar» örneği zahiri bir istisnadır, çünkü *a*-vokalleri *k* yanında ince (â) telaffuz edilirler.

Dudak benzeşmesi : *i, i* vokalleri, yuvarlak vokalli ('*o, ü ; o, u*) hecelerden veya *w*'den (nadiren *b, p, m*'den) sonra — *w* (*b, p, m*)yi başka bir konsonant takip etse bile — *u, ü* olurlar; msl. *oz-ünü* «kendisini», *uçgun* «kivircim» (*uçgun* yazılır), *baw-ubuz* «bahçemiz», *yaraw-suz* «işe yaramaz», *bulan* «ile», *saw-dur-* «sağdırmak», *yab-uş-* «mücadele etmek, güreşmek», *tap sur-* ~ *tapsur-u* «vazifelendirmek», *kamuş ~ kamaş* «kamaş. Ağızlarda sapmalar görülür : *ullu* «ulu», *onu* «onu», *şonu* «şunu» (*ullu, onu, sonu* yerine).

Hasav-yurt ağzında, '*o* ve *ü* seslerinden sonra gelen *e* sesi '*o* olur (*üyu'o* «eve», yazılışı : *üyge*) vs. *a* > *o* için yalnız *boppo-boş* «bomboş» örneğini biliyoruz (krş. *uppa-uçuz* «upucuz»).

Türkçe'nin eskiden uzun ve kısa olan vokalleri Kumukça'da artık ayırılmamaktadır. Fakat Dmitriev (*Grammatika Kumukского языка*, s. 24) *biz* «biz» kelimesinden başka bir kelime olan ve *i* vokali yarı uzun olan *biz* «biz (alet)» kelimesinin dikkat çekici olduğunu bildiriyor. Bunun yanı sıra, geçmiş zamanın hikâyesinin çekiminde kontraksiyondan ileri gelen yarı uzun vokallerden de bahsetmektedir: *barâdim* «gitmiştim» ~ *bara edim*, *gelâdim* «gelmiştim» ~ *gele edim*. Uzun *â*, *ê*, kelime sonundaki -ağa/-ege'nin (yazı dilinde umumiyetle böyle yazılır) kontraksiyonu ile ortaya çıkar: *almâ* «almağa», *gêlmê* «gelmeğe», *mâ* «bana», *sâ* «sana».

Orta hece vokalinin düşmesi hadisesi, aşağı yukarı diğer Türk dillerinden tanıdığımız şekillere uyar: *karın* «karın», *karın-ın* «karının» vs. Fakat bu guruba dahil diğer dillerdeki örneklere bakarak düşme beklenen bazı durumlarda orta hece vokalinin düşmeyip kaldığı görülür: msl. *hakıl-ım* «aklım», *avuz-um* «ağzım», *avuz-u* «ağzı», fakat *avuz-ubuz* «ağzımız» vs.

Kelime ve kelime sonu: Diğer Türk dillerinde olduğu gibidir. Arapça asıllı pek çok ödünç kelime, kelime sonundaki çift konsonantlar, araya eklenen bir vokalle değil (*hakıl* «akıl» kelimesinde olduğu gibi), kelimenin sonuna eklenen bir *u* (nadiren *ı*) ile bertaraf edilir: *isim* «isim», *fi'li* «fiil», *asıl* «asıl», *fikiru* «fikir». Buna acaba Arapça'daki yalın halin tesiri mi olmuştur?

231. *y*, bizdeki gibi telaffuz edilir.

w sesi (İngilizce'de olduğu gibi) bilabial telaffuz edilir. Bunun yanında, Rusça'dan son zamanlarda geçen yabancı kelimelerde görülen bir *v* sesi de (Almanca'daki dudak-diş *w*'si gibi) vardır: *sovet* vs. Hece sonu *w*'leri kendinden önceki vokalle birlikte alçalan bir diftong meydana getirir: *yılav wa ulav* «ağlama ve uluma». Bu «diftonglar» gramer kitaplarında vokal olarak kabul edilmezler.

r: *r* sesi herhalde yuvarlayarak telaffuz ediliyor.

İnce vokalli (*e*, *i*, *o*, *ü*'lü) kelimelerdeki *l*, Almanca'daki *l* gibi söylenir (hece sonundaki bu *l*'ler Rus imlasında *l* (Λb) şeklinde yazılır. Kalın vokalli kelimelerdeki *l*, velar (İngilizce'deki gibi) telaffuz edilir (t); bir konsonanttan sonra ise bu *t*'nin yerini bir «orta *l*» alır (*l* ile *t* arası) ki bu ses Dmitriev'in eserlerinde λ ile gösterilmiştir: *başlaçak* «başlayacak», *barmaalar* «gitmiyorlar».

m, n seslerinde bir özellik yoktur.

η Hasav-yurt ve Haydak ağzında velar, yani *η* olarak telaffuz edilir. Buna karşılık, Buynak ağzında *ng* veya *nğ* vardır, msl. *atnη* (Buyn. *atnγ!*) «senin atın», *anlamak* (Buyn. *aHΓ'blamak*) «anlamak», *miη* (Buyn. *ming*) «1000». Rus imlası, *HΓ* veya *HΓb* şeklinde yazıyor.

s, ş, z, j seslerinde bir özellik yoktur.

h, sedasız damak hışırtılı (postpalatal guttural) bir ses olup bazı Türkçe kelimelerde de görülür: Msl. *homursğa ~ homursşa* «karınca», *kısğa kışşa* «kısa» vs.

γ, sedalı art damak hışırtılı (postpalatal guttural) kuvvetli sestir. (fonem olarak, son seste (Verschlußlaut) *g*'nin kalın vokalli karşılığıdır, (fakat bir çok durumda gerçekte bir *g* sesi yoktur, bilhassa *γ* sesi olduğunda). *γ*, *rb* yazı dilinde sedasız konsonantlardan sonra sones olan (Verschlußlaut) «ğ»yı gösterir.

f sesi yalnız Rusça'dan yeni girmiş yabancı kelimelerde görülür. Eski ödünç kelimelerde, bunun yerine *p* sesi vardır (*payda* «fayda» < Ar., *panar* «fener. vs).

β?: İki vokal arasındaki *b* sesi (en azından ağız özelliği olarak) herhalde sızıcı konsonant olarak telaffuz ediliyor: *saban* (sağan) «saban». Belki kelime başı *b*'leri de bazı belli durumlarda sızıcı telaffuz edilmektedir (krş. J. Németh, KSz 12, 1911, s. 91: «Kelime başındaki ve iki vokal arasındaki *b*'lerin telaffuzunda dudak kapanması o kadar zayıftır ki, âdetâ bir *w* sesi duyulur»).

p, b, Almanca'daki gibidir (krş. *β* için söylenenler). Kelime sonu *p*'leri sadasız (aspiriert) değil gibi gözüküyor.

t, d, Almanca'daki gibidir. Herhalde kelime sonlarındaki ve konsonantlardan sonraki *t*'ler sadasızlık (Aspiration) kaybediyorlar. Bu da, imladaki sapmaların bir izahıdır, msl. *kattı ~ katdı* «katı, sert» ve *işde* «işte, iş esnasında» gibi şekiller vs.

k, g sesleri, kuzeyde *e, i* önünde damaklılaşır (palatalisiert) (*k, g* veya *ki, gi*), *o, u* önünde de kuvvetle dudaklılaşır (labialisiert) (*kü, gü*; buna karşılık Buynakça ve Haydakça'da *k, g*) telafuz edilirler. İki vokal arasındaki *g*, bazen çok hafif telaffuz edilen kayıcı (artilulierten Reibelaut) (*γ, γ* haline gelir ve bundan dolayı da dudaklılaşma veya damaklılaşma *Y* veya *w* şeklinde duyulabilir: *suwγa gir* «suya gir» > *suwγa ayir, kara gun* «kara gün» > *kara γwün*.

k sesi, «sadasız hışırtılı öndamak patlamalısı» (stimmlose guturale Okklusiva) (=Umumî Türkçe: *k*)'dir. Buynak diyalektinde ise —Azerice'de ve Türkmence'de (ve Farsça'da) olduğu gibi sadalı bir dil arkası patlamalısı (Hinterzungenverschlusslaut)'tur (*ğ* olarak gösterildi). 19. yüzyılın ortalarında yazılmış *Razgovor*'da *k* umumiyetle *k* ile yazılmıştır. Ancak, *r* ile yazılmış bazı kelimeler, *ğ* sesinin mevcut olduğuna işaret etmektedir. Msl. *gayda* (cümle başında da!) «nerede, nereye» = Buyn. *gayda*, diğer Kumuk diyalektlerinde *kayda*. Kelime sonu *k*'ları hakkında kesin bilgiler yok. Dmitriyev Buynakça için *gabaq* «kabak» ve *garmaq* «olta» gibi şekiller vermektedir. -Fonem olarak *k*'ya tekabül eden sadalı konsonant, sızıcı konsonant *ɣ*'dır (yukarıya bkz.).

ç, c sesteri *tʃ* («ch inglese») ve *tʃ* (yani aşağı yukarı İtalyanca'nın, *e* ve *i* önündeki *c* sesi gibi) veya *dj/dʒ* (İngilizce *j*, İtalyanca *e, i* önündeki *g*) arası bir telaffuza sahiptir. *c* sesi kısmen sibilant *j* olma temayülündedir (bilhassa gelecek zaman eki *-ajak/-ejäk*'te).

Kafkas dilerinden ve Rusça'dan geçen bazı kelimelerde patlamalı konsonant (Afrikata) *c* (*ts*)'ye de rastlanır.

Kumukça'da, Türkçe asıllı kelimelerde de (Hauchlaut) *h* (Alm. *h*) sesi vardır: *haw* «av», *haqkut* «balıkçıl» (Németh), hız ~ *hiz* «iz», *hona* «işte o!» < *o* «o» ve başkaları.

Haydakça ve daha az miktarda olmak üzere Buynakça (Kehlkopfverschluss) tanıır. Bu ses bilhassa Kafkas dilerinden geçen ödünç kelimelerde görülür; hatta Türkçe asıllı bazı kelimelerde bile görülmeğe başlamıştır: *lanç* «şimşek», *k'anc* «sirke», *ç'anqa* «piç (Bir soyluyla bir serfin oğlu)», *j'ika* «civciv», *jaq'a* «domuz», *k'rk* «40», *t'oymağan* «doymamış», *getmaq* «gitmek» bunun aksine *piçak* ~ *piçak* «bıçak», normal *k* ile). — *p'urguon* (<Rus.) «yük arabası».

232. Ses tarihi yönünden Kumukça genelde (ve bilhassa **g,ɣ* seslerinin gelişmesinde) Türk dillerinin Kuzeybatı grubunun (Kıpçak-Koman dilleri) özelliklerine sahiptir. Msl. *awuz* «ağız», *bildiriw* (*bildiriv* yazılır) «malumat, bildiri», *arıw* (*ariv* yazılır) «güzel, iyi», (< *arıɣ*; bunun aksine, Kuzeybatı Türkçesi'nde umumî olan **+hɣ* > *+h*). Kelime sonu *w*'leri (hâlâ ?) kısmen *ɣ* şeklinde telaffuz edilir: msl. *aytuɣ* (= *aytuw*, yazılış şekli: *aytw*) «ifade», *süyüɣ* (= *süyüw*) «sevgi», *dolaɣ* (diyalekt) «dolak».

Türkçe asıllı bazı kelimelerde *k* yerine *h* buluyoruz. Msl. *honşu* «komşu», *hozçal* «kıpırdanmak, hareket etmek», *hum* «kum», *hwt* «kurt, bö-

cek»; kelime içinde : *hofursha* (Németh) = *γomaska* (Németh), *homursğa* (yazı dilindeki şekli olup muhtemelen *homursğa*), şeklinde telaffuz edilir), *kasba* (*Razgovori*'da : KbICXa) = (yazı dili) *kasğa*, yani *kasğa*. Bu şekilde telaffuzun sebebi anlaşılammamaktadır. *k*'nın konsonant önünde *h* olarak telaffuzu yaygındır ve *Razgovori*'da bile böyle olduğu sabittir : ÇİXTI (= *çıkda*) «çıktı», YAXŞI (= *yahşı*) «iyi» ve başkaları.

Umumî Türkçe'deki *y*- umumiyetle *y*- olarak görülür; Azerice'nin tesiri görülen bazı kelimelerde bu ses > \emptyset olur: (*igît* «yiğit»). Bunun yanında, *c*- sesi taşıyan bazı kelimeler de vardır: *cibek* «saçak», *cibin* «sinek», *ciy*- «yığmak, toplamak», *cuvv*- «yıkamak». Bu kelimeler, yukarıda bahsedilen *h*'lı ve sayıları az olan *d*'li (= umumî Türkçe *t*-) bazı kelimelerle birlikte, muhtemelen aynı dil devresine aittirler. Msl: *dala* «bozkır, step», *de*- «demek», *deη(η)iz* «deniz», *doηuz* «domuz», *d'ogürek* «yuvarlak», *d'on*- «dönmek». «*d'ort*», «dört», *dügü* pirinç. Eğer bu kelimeler Tatarca'daki *d*'li şekiller ile karşılaştırılırlarsa, Güneybatı Türkçesi'nden ödünçlenmiş olmaları fikri şüpheli hal alır. Buna mukabil **k*- > *g*- değişmesi Güneybatı Türkçesi'ndekine uymaktadır ve *k*'yi *k* olarak muhafaza eden kelimeler, her ikisinde de aşağı yukarı aynıdır, (msl: Kmk. *komür* «kömür» = Osm. *kömür*, Kmk. *g'oletki* «gölge» = Osm. *gölge*; fakat *gişi*, Hayd. *kışı* «kişi» = Osm. *kışı*, *kül*- «gülmek» = Osm. *gül*-).

Bilhassa *n*, η , *m* seslerini taşıyan kelimelerdeki kelime başı *b*'lerini çok defa *m*- olarak buluyoruz. Msl: bu «*bu*», muni diyalektlerde *bunu*) «*bu-nu*», *munda* (diyalektlerde *bunda*) «*bü*rada»; *men* «ben», *mîn*- «binmek»; *mamuk* «pamuk», *mişik* «*kedi*» *mıyık* «*bıyık*»; buna karşılık, şu *b*'li şekilleri karşılaştırınız: *boyun* «boyun», *burun* «burun», *busrman* (< Fars. *muslimân*), *Bammat* (sık kullanılan bir şahıs ismi, < *Bay-Maγammāt*).

Kelime içinde konsonant ikizleşmesi: Kumukça'da konsonant ikizleşmeleri, daha çok umumî Türkçeye mahsus olmayan örneklerde görülür: Msl. *ullu* «ulu», *bezzek* «hararet, ateş vs. Bu durum, bilhassa Buynak diyalektinde sıktır (burada msl. *tazza* ~ *taza* «yeni, taze» < Fars. *tāza*).

Kelime sonu *k*, *k*, *p* seslerinin, vokalle başlayan eklerin önünde sedahlılaşması: Bir özellik yok, msl. *balık*: *balıγ-ım* «balığım», *etmek*: *etmeg-i* «onun ekmeği», *sap*: *sab-ı* «onun sapı» (burada *b*'den sonraki *i* yuvarlaklaşmıyor), *çıγ-ar*- «çıkarmak». Hece sonu *t*'si aynen kalır: *etü män* «ediyorum, yapıyorum».

Cümle içinde vokalden veya sedalı konsonanttın sonra gelen *k*-, *g*- (ve *b*-?) seslerinin yakın kelime gurupları içindeki durumları da böyledir: *ataḡayda* «babam nerede?», *ersizḡatın* «evlenmemiş kadın», *ḡazıḡumuklar* «Kazı Kumukları»; *ekiḡeme* «iki gemi», *aḡaçnıḡes* (*aḡaçnıḡes*) «ağacı kes», *eki ḡünlük yol* «iki günlük yol» > *eki ḡwütlük yol*; *üyden gel* «evden çık» > *üyden ḡgel*; *kan yimik* (< *kan *ḡimik*) «kan gibi» > *kanıḡimik* (*kanıḡimik*) olur veya *kan yimik* olarak kalır.

Konsonantların kaybolması: Çokluk ekinin bazı bağımlı (obliquen) hallerinde *r* kaybolur: +leni (Genitif/Akkuzatif) +*lege* (Datif, diyalektlerde +*lerge* şekli de görülür), +lerde (lokatif diyalektlerde +*lede* şekli de görülür) +*lerden* (Ablatif, diyalektlerde +*leden* şekli de görülür). -Genitif eki +*niḡ*'in *ḡ*'si kaybolmuştur (taw-nu «dağın»), fakat *meniki* «benimki, bana ait olan gibi şekillerde *k* sesinin *ḡ* olmasını önlemiştir (krş. *bizinki* «bizimki» ve *sizinki* «sizin ki» 32181). -Bazen *l* de kaybolur: *bosun* < *bolsun* «olsun».

Metatez sık görülmez, msl. *aḡcıḡ* «anahtar» < *aḡcıḡ*.

Benzeşmeler (Assimilationen) : Eklerin başlarındaki sedalı konsonantlar, sedasız kök kelime sonlarında sedasız (Lenes) veya (?) (Fortes) olurlar: *işDen* ~ *işten* «iştin», *bat-ḡan* (*baDḡan*) «batık, batmış». Eğer burada gerçekten Fortes varsa, bunlar sedasız (aspiriert) değildirler. Yazı dilinin imlası, sedalı konsonantları — bugün unsurlarına ayrılamayan / parçalanamayan kelimeler de dahil olmak üzere — muhafaza etmektedir: Msl. *yumurḡa* (yani *yumurtḡa*) «yumurta».

n, *ḡ*, *m* + *d* > *n*, *ḡ*, *m* + *n*: *alınna* (*alında* yazılır) «alındı», *dındaḡ* (*dındaḡ* yazılır) «dındaḡ», *taḡ-na* (*taḡda* yazılır) «tan vaktinde», *salam-na* (*salamda* yazılır) «samanda».

n + *y* > *ḡ*, geniş zamanın *r*'si +*l* > *ḡ*: *sarıllar* (*sarımlar* yazılır) «şarkılar», *ḡalla* (*kanlı* yazılır) «kanlı», *ḡétüllür* (*geterler* yazılır) «gidecekler».

l + *d* > bazen *ḡ*: *avullaḡ* «köydeş». — Burada *ḡahadat-tama* < Fars. *ḡahādat-nāma* şeklinin yanlış bölünmesinden doğduğunu sandığımız *ḡahatlama* «mezuniyet belgesi» kelimesini de zikrederim.

n + *g*, *ḡ* > *ḡḡ*: *arıḡanḡa talḡanḡa* (> *arıḡanḡa talḡanna*) *ubladı* «çok yorgun ve bitkin olduğundan, uykuya daldı».

n + *b nm*, *mm*: *mundan başḡa* > (telaffuzu) *munnannmaḡa* «bundan başka», *bizden başḡa* > (telaffuzu) *bizdänmaḡa* «bizden başka».

$m + \gamma$ $m\eta$: *kumḡan* «testi».

$z + s > ss$: *yazsa* > (telaffuzu) *yassa* «yazsa».

$\zeta + \zeta > \zeta\zeta$: *iş-çi* (yazılışı *iç-çi*) «iç, içsene!», *kaş-çı* (yazılışı: *kaç-çı*) «kaç, kaçsana!».

24. Vurgu konusunda şimdilik kesin bir şey söylemek mümkün değil. Dmitriev'den alınan aşağıdaki örneklerden de görüleceği gibi, vurgu, öteki Türk diyalektlerindeki gibidir: *bârma* «gitme.», *bermé* «verme, veriş» — *bérme* «verme.», *kumâkça* «Kumukça», *boyún* «boyun, *boynúm* «boynum», *boynları* «boyunları» («kelimenin ikinci hecesinde de açıkça duyulan bir yan vurgu ile»), *bârmajákmán* «gitmeyeceğim», *giélmásmán* «gelmeyeceğim».

311. İsimden Yapılan İsimler :

Bir özellik yoktur. *orun-t'öşek* (yatma yeri-döşek >) «döşek, yatak», *siz çi bir yüregi yahşi gişi-siz* «siz iyi yürekli bir insansınız», *üymüy* «ev-mev» gibi isim kompozisyonları yanında, *alma terek* «elma ağacı», *köy et* «koyun eti» vs. gibi birleşik isimlerin çokluğu dikkati çekmektedir (krş. Karaçay/Balkarca).

İsimden isim yapma eklerinden şunları kaydetmek gerekir: $+ak$ (*koḡuz-ak* «böcek»); $+daş$, vokal uyumuna tâbi değildir (*watan-daş*, *watannaş* olarak telaffuz edilir, «vatandaş»); $+cı$ (Arapça'nın *fa'al* şekillerine de eklenir: *hasap-çı* «kasap», *delek-çi* «berber»); $-uw$ (bkz. 3222) ile yapılmış isimlere getirilip meslek ismi yapılır (*sat-uw-çu*, yazılışı *satwoçi* (satıcı)); $+rı$ (*güz-gü gün* «güz günü», *haman-rı* «hep, daima»), umumiyetle lokatif ekli kelimelere getirilir (*güz-de-gi* «güzün, güz vaktindeki»); genitif (bkz. 3212) eki veya öteki hal eklerinden birini almış kelimelere (krş. *mança-rı* «bu kadar»? muhtemelen < *manu çarı*); eklenmediği durumlar enderdir; $+sız$ «-süz/-süz, -süz/-süz» (*olar-sız* «onlar olmadan»); $+lı$ «-li/-li» (*ak sakallı* «ak sakallı»); $+lık$ substantivlere (*on kişilik üy* «on kişilik ev», *altı günlük iş* «altı günlük iş», *buğdaylık* «buğday tarlası») ve sıfatlara (*rahmu-suz-luk* «merhametsizlik») getirilir. Birleşik eklerde de görülür: (*araba-çı-lık* «arabacılık», *sawdüger-çi-lilik* «ticaret»).

Renk adlarında kullanılan ekler şunlardır: $+ıl$ (?), *yaş-ıl* «yeşil», *kız-ıl* «kızıl, kırmızı»); $+ılt$ (*ak-ğılt*, yazılışı: *ak-ğılt* «ak, beyazımsı», *sarı-ğılt* ~ *sarılt* «sarımtırak», *yaş-ğılt* «yeşilimtırak», *kız-ğılt* «kırmızı-kırmızımsı»); $+sıl$ (*ak-sıl* ~ *ak-sıl* «beyazımsı», *gök-sül* «mavimsi»);

+*ldn* (*kara-ldn* «siyâhımtırak»); krs. +*sww* «oldukça...» (*nazîk-swv* «oldukça kibar»).

312. İsimden Yapılan Fiiller :

Bir özellik yok. En çok kullanılan ek +*la-* (+*la-n-*, +*la-ş-vs-*) dir: *kara-la-* «karalamak», *üçev-le-* «üç katına çıkarmak», *üy-le-n-* «evlenmek», *kop-le-ş-* «çoğalmak, artmak» vs. -İşlekliliğini kaybetmiş eklerden şunlar vardır: +(a)r- (msl. *kayrı-r-* «kaygılanmak», *yaşı-r-* «yenilenmek», *arı-ar-* «ağarmak», *gög-er-* «göğermek»); +*l-* ekinin görüldüğü *kara-l-* «kararmak» fiili belki aykırılışma yolu ile < **kara-r-* şeklinden geliyor, fakat krs. Çuv. *hura-l-* «kararmak»); tay-(*sarı-ay-*) «sararmak» —Fakat **sarıy* > Kmk. *sarı* «sarı»); + *a-* (ms. *aş-a-* «yemek», *az-a-l-* «azalmak»); +*ık-* (*bir-ik-* «birleşmek», *yol-ık-* «rastlaşmak, tesadüf etmek», *g'oz-ük-* «görünmek»); +*swa-* (*ubu-swa-* «uykusuz olmak, dalıp gitmek, uyuklamak», *külem-sire-* «gülümsemek» < **külem*); +*yar-* (*swv-yar-* «sulamak»).

Tabiat taklidi seslerden türetilen fiiller de buraya girerler: *lancıl-la-* «şimşek çakmak» (< *lanc* «şimşek»), *dağır-la-* «tınlamak, ötmek» (< *dağır*, *dağır-dağır* «tınlama, çınlama»), *hıtır-la-* «kıtır kıtır kemirmek» (< *hıtır* «kemirmenin çıkardığı ses»). +*ulla-* ve +*urla-* ekleri ile türetilmiş bu örneklerin yanında diğer Türk dillerinde sık görülen -*ilda-*, -*irda-* ekleriyle türetilmiş şekillerin görülmemesi dikkati çekmektedir.

et- «yapmak» ve *bol-* «olmak» fiilleri ile kurulmuş birleşik fiilleri de isimden türetilmiş fiillerden sayıyoruz: *kabul et-* «kabul etmek, razı olmak» — *kabul bol-* «kabul edilmek, kabul olmak»; *kulluk et-* «hizmet etmek», *balıkçılık et-* «balıkçılık yapmak».

313. Fiilden Türetilmiş İsimler :

-*mak*, -*sw* şekilleri ve umumiyetle datif hali ile kullanılan isimler türeten -*ma* (bkz. 3222) ekleri umumîdir. Aşağıdaki türetmeler her fiilden yapılamazlar: -*im* (ms. *iç-im* «içecek, içki», *kal-ım* «artık, kalıntı», *et-im* «fiil, etme, ediş»). -*ış* (msl. *gel-iş* (geliş), *çıvış* «çıkış»); dönüşlü fiillere getirilen -*ç* (msl. *süyün-ç* «sevinç», *kazyan-ç* «hasis, pinti»); -*ki* (-*ğa?*) eki, kısmen etimolojileri de yapılamayan tektük kelimelerde görülür (*si-birt-* -*gi* «süpürge», *çenert-gi* «çekirge», *kesert-gi* «kertenkele», *gülent-* -*gi* ~ *golet-ki* «gölge»); -*yıç* (msl. *süz-güç* «süzgeç, elek», *bat-yıç* «basamak, merdiven»); -*yn* (*uç-yn* «kivilecim», *kop-yn* at «çalınmış at», -*yn* (*cay-yn* «toplantı», *yaw-un* «yağmur»); -(a)*k* (msl. *küre-k* «kürek», *tara-k* «tarak», -*ık* (msl. *teş-ik* «delik», *tükür-ük* «tükürük», *buz-ük* «bozuk»).

314. Fiilden Türetilmiş Fiiller :

a) *-(i)l-*, Pasif ve Medium: *et-il-* «edilmek, yapılmak», *tara-l-* «taranmak (pasif)», *aç-ıl-* «(kendi kendine) açılmak» vs.

b) *-(i)n-*, Medium, dönüşlülük ve (bilhassa l ile biten fiillerde) pasif: *g'or-ün-* «görünmek», *cuv-un-* «yıkılmak», *kaşın-* «taranmak (dönüşlü ve pasif)», *alın-* «alınmak (pasif)», *soyle-n-* «söylenmek, denmek» vs.

c) *-(i)ş-*, Müşareket *ur-uş-* «vuruşmak, kavga etmek, birbirine vurmak», *soyle-ş-* «birbiriyle konuşmak» vs.

ç) Faktitif eklerinde, bazı küçük ama enterasan değişikliklerle birlikte, Türk dillerinin çoğunda görülen ek çeşitliliğini bulmaktayız.

-dır-, En çok kullanılan faktitif ekidir (*-l-* ile biten bazı fiillerde > *-tır-!*): *bağ-dır-* «baktırmak», *inan-dır-* (*inannır-* şeklinde telaffuz edilir) «inandırmak» vs., *tol-tır-* «doldürmek», *ol-tır-* «öldürmek», *gel-tir-* «getirmek»; krs. *ottur-* «oturtmak».

-(i)t-, Sık kullanılan bir faktitif ekidir (bilhassa vokallerden ve *r*'den sonra) : *oku-t-* «okutmak, öğretmek», *yala-t-* «yalatmak», *ber-dir-i-* (üçüncü bir kişi aracılığı ile) «verdirtmek», *koruk-ut-* «korkutmak (geçişli)», *sars-ıt-* «sarsmak; can sıkılmak» (*sars-* «titremek, sarsılmak; canı sıkılmak»).

-ır-, Bilhassa fısırtılı ünsüzlerden sonra: *yaş-ır-* «gizlemek» (: *yaş-ın-* «gizlenmek»), *biş-ir-t-* «pişirtmek», *tüş-ür-* «düşürmek». Bu ek, Osmanlıca'dakine nazaran daha az kullanılır. Krs. Osm. *doym-ır-* «doymak» = Kmk. *toy-dur-*, Osm. *yat-ır-* «yatırmak» = Kmk. *yat-dır-* ve başkaları.

-ar-, *çıv-ar-* «çıkarmak», *kaıyt-ar-* «döndürmek, çevirmek, geri çevirmek».

-yar-, *ot-ger-* «geçirmek».

-ız-, *tam-ız-* «damlatmak», *em-ız-* «emzirmek».

-yız-, *ağ-yız-* «akıtmak» (krs. *ağ-dır-* «akıtmak»), *gir-giz-* «sokmak, girmesini sağlamak», *g'or-güz-* «göstermek».

-sat-, *g'or-set-* (*Hayd. k'orset-*) «göstermek» (= *g'or-güz-*).

d) Fiillerin çekimli şekilleriyle kurulan ve sayıları oldukça fazla olan fiiller de fiilden türemiş fiiller olarak kabul edilebilirler. Bunlar, Almanca'nın ön hecelerle kurulmuş fiillerine tekabül etmektedirler: *ayıp koy-* «(söylemiş olup koymak >) söyleyivermek», *yazıp al-* («yazmış olarak

almak>) aynen yazmak, kopyasını çıkarmak, bakarak yazmak». Teferuat için bkz. 32244.

3211. İsim çekimi fazla bir özellik göstermemektedir. Çokluk eki, bir nesnenin muhakkak çok sayıda bir arada bulunması halini ifade eder denemez. Msl. *kırk-lar* «Kırklar heyeti (veya buna benzer bir mânâ)». Nâdiren, sayılardan sonra da çokluk eki kullanılır: '*otgen 150 yıl-ları uza-yına* «geçen 150 yıl içinde» (Rusça'nın tesiri?, gazeteden alınan bir örnektir.)

3212. Çekim ekleri şunlardır: Genitif *+nı* (çokluk: *+ları*), akkuzatif *+nı* (çokluk: *+ları*), datif *+ya* (çokluk: *+lara*, diyalektlerde *+larğa* şekli de vardır), lokatif *+da* (çokluk: *+larda*, diyalektlerde: *+lada*), ablatif *+dan* (çokluk: *+lardan*, diyalektlerde *+ladan*). Bu ekler 232'de anlatılan ses kanunlarına tâbidirler: *sabanna* (*sabanda* yazılır) «*sabanda*», *sabalları* (*sabamları* yazılır) «*sabanların*» vs. — Genitif ve lokatif eklerinin *-rı* (< **+rı*, bkz. 311) ekiyle birleşmiş şekilleri olan *+nıkı* (*ata-nıkı* «*babanınki*, *babaya ait olan*) ve *+dayı* (*yany-dayı* «*yazın olan*, *yazınki*»), sık görülür.

Ekvatif ekleri şunlardır: 1. *+ça* (*sizin-çe* «*sizce*, *sizin fikrinizce*», *kumuk-ça bir kitap* «*Kumukça bir kitap*»); 2. *+day* (*ay-day arıw* «*ay kadar güzel*»), bazen *yimik* «*gibi*» ile kuvvetlendirilir (*it-dey yimik adam* «*tam köpek gibi bir adam*»); 3. *+lay* (Gerundiumdur, bkz. 3223) yalnız sıra sayılarıyla kullanılır (*üçün cü-lej* «*üçüncü defa*»); 4. *+layın* (*burçak-layın* «*bezelye gibi*, *bezelye büyüklüğünde*»; *issi-lejin* «*sıcak vaziyette*, *sıcak halde*»).

Klişeleşmiş hal ekli durumlara ve bazı ender yan şekillere de dikkati çekmek istiyoruz: Datif *+a* (Bkz. zamirler, 3218): *suv-a* «*suya!*», *tün-e-gün* «*dün*». — Ablatif *+dan* (?): *al-dın* «*...-den önce (zaman ifade)*» (Krs. *al-da* «*önde*, *ön*», *al d'ogürçek* «*ön tekerlek*»); *+tin*: *hawa-tin* (= *hawa-dan*) «*havadan*», *gerti-tin* (= *gerti-den*) «*gerçekten*, *hakikaten*», *alaşa-tin* (= *alaşa-dan*) «*aşağıdan*, *alt taraftan*», *yer-den-tin* (!) «*yer üzerinden*, *yere değmeden*». — Direktif: *-yarı*: *yo-yarı Kazanış* «*Yukarı Kazanışçı*», *iç-geri Mıçı-yış* «*İç Çeçnya*», *taş-tarı* «*dışarıya*, *dış taraf*»; krs. *geri* «*geri*, *geriye*». — *+la*: *kur-la* «*defa*, *kere*» (*miñ kur-la* «*bin defa*»), *tañnala* «*sabah*, *sabahleyin*» (eğer < **tañ+yı+la* ise). — *+n* (?): *erte-n* «*erken vakitte*», *seher vakti*» *t'obe-n* «*aşağıya*». — *are-k-de* «*uzakta*», *alma tereg-in-nen ari-k tüş-mes* «*elma ağacından uzağa düşmez*»: *arek*, *arik* < **arı yak* veya Trkm. *içeri-k* «*içeriye*» örneğindeki gibi *+k* ile teşekkül etmiştir (?) Krs. *tabak* = *taba* «*...-a doğru*, *... istikame-tinde*».

İsmin hallerinin kullanılışı hakkında: Akkuzatifin zaman ifadeli (temporal) kullanılması nadir değildir: *'otegen 150 yıllama* «geçen 150 yılı». — Datif şekli, faktitif fiillerle kullanıldığında işin, fiilin yaptırılacağı kişiyi ifade eder: *kız-ma etni bişirtdi* «kızına eti pişirttirdi».

3213. İyelik Ekleri: +(*v*)*m* «benim» (genitif/akkuzatif +*ıma*, nadiren +*ımmı*; datif +*ıma*, nadiren +*ımγa*; lokatif +*ında*, telaffuzu +*ımna*); +(*v*)*η* «senin» (genitif/akkuzatif +*ım*, datif +*ıηa*; +*v*, +*sı* «onun» (genitif +*ım*, akkuzatif +*m*, datif +*ıma*, lokatif +*ında*); +(*v*)*bız* «bizim»; +(*v*)*γız* «sizin», +*v* (teklik gibi) «onların». — 1. (2.) teklik ve çokluk şahısta bazen iyelik eki kullanılmaz; *bızın at* «bizim atımız», *meni kitap* «benim kitabım». — Bazı hallerde, 3. teklik ve çokluk şahısta çift iyelik eki +*v*+*sı* kullanılır (*k'ob-üşü* «onların çoğu», *hâr-isi* «onların her biri» vs.).

3. teklik ve çokluk şahıs iyelik eki, tamlama yapmakta kullanılır: *daw hazırlıklar-ı* «savaş hazırlıkları» vs. Bir özellik yoktur.

3214. Sıfatlarda bir özellik yoktur. — Mukayese derecesi normal olarak, hususî bir ek olmaksızın mukayese ablativi (Ablativus comparationis) yardımıyla ifade edilir: *buz qar-dan suwuk* «buz kardan soğuktur». Bunun yanında, daha çok üstünlük bildiren karşılaştırma mânâsı ile +*rağ* eki kullanılır: *abaşa-rağ* «oldukça aşağı, daha aşağı».

En üstünlük derecesi (Superlativ), normal olarak, umumiyetle kelimenin önüne getirilen *çink-de* «(yaklaşık olarak:) bilhassa, en çoğu, genellikle» zarfı vasıtasıyla ifade edilir: *yurtda çinkde aruwγız* «köyün en güzel kızı»; bazen de *barı-n-dan* «hepsinden» kelimesi yardımıyla dolaylı olarak ifade edilir: msl. *barı-da kitap-dan uçuz kitap* «Bütün kitapçılardan ucuz. — Umumi Türkçe'deki en kullanılmaz.

Mutlak üstünlük derecesi (Absolute Superlativ), diğer Türk dillerinde olduğu gibi, zarflar (*bek*, *k'op*, *bek*, *'otesiz* «fevkalâde, harikulâde, müstesna, olağanüstü») veya ikilemeler vasıtasıyla ifade edilir. İkileme hecesi hep *-p veya -ppa -ppé* (muhtemelen: <-*p-ma*) ile biter ve iki heceli ikilemeler de oldukça sık kullanılır: *tüppe-tüz* «dümdüz», *yappa-yaş* «yamyaş, çok genç», *kappa-kart* (telaffuzu *kappa-γart*) «çok yaşlı, çok ihtiyar», *sappa-saw* «sapasağlam» vs.

3215. Sayılar çeşitli özellikler gösterirler: 1 *bir*, 2 *eki*, 3 *üç*, 4 *d'ort*, 5 *beş*, 6 *altı*, 7 *yetti*, 8 *segiz*, 9 *to uz*, 10 *on* (11 *on bir* vs.), 20 *yigirma* (Razg.: egirmi ~ egermi), 30 *otuz*, 40 *kırk*, 50 *elli* (diyaleklerde *elliy*), 60 *altmış*, 70 *yetmiş*, 80 *seksen*, 90 *toksan*, 100 *yüz*, 1000 *miş*. —

— Eskiden kullanılmış olan Kafkasyalı komşulardan alınmış) (Vizesimal) sayma sistemi tekrar kaybolmuştur (*üç yigirma* «60»).

bir «1» sayı kelimesi belirsiz artikel olarak da kullanılır (kelime sırasına dikkat edilsin): *biyik bir taw* «yüksek bir dağ» ~ *bir biyik taw* «herhangi bir yüksek dağ» (~ *biyik taw* «yüksek dağ»).

Sıra sayıları +(ı)ncı ekiyle kurulur: *eki-nçi* «ikinci», *on-unçu* «onuncu»; *bir-inçi* «birinci» yanında *başlapçı* da vardır. *Razgovori*'da görülen *+*imci*/**imçi* ekleriyle kurulmuş örnekler dikkati çekiyor (sekisi imcisi gün «sekizinci gün», aynı ekimisinde ya uçı imçisinde «ayın 2. veya 3. gününde»).

Üleştirme sayıları, Osmanlıca'da olduğu gibi kurulurlar (*yigirma-şar* «yirmişer», tekrarlı şekilleri de sık kullanılır: *birer-birer* «birer birer...»). +*aw* «... birlikte» kurulan topluluk sayıları (Sammelzahlen) Tatarca'daki gibidir (*birew, ekew, üçew, dörtew, beşew, altaw, onaw, yigirmaw*; 8 ve 9 sayıları için örnek yok). — Takribî sayılar +*lap* (aslında gerundumdur, +*la-p* ile kurulur): *onlap* «takriben on», *yigirma beşlep* «takriben 25».

Kesir sayıları: *bir yarım* «bir buçuk», *eki sahat yarım* iki buçuk saat, *yarım sahat* «yarım saat» (: *yartı gün* «yarım gün»); *bir sahat çerek* «bir saat on beş dakika». Bunun dışında değişik ifade yolları kullanılır: *yetti-ni* «üç-ü» «yedide üç», *üç-den eki-si* «üçte iki», *on-da eki* «onda iki» ve benzerleri.

3216. Zarflar da bir özellik göstermezler: *bu gişi yahşı yaza* «bu adam iyi yazıyor», *yañı-dan* «yeniden, tekrar»; sıfat + +*küyde* «... şeklinde, ... olarak». Zarf > son çekim edatı için 3217'e bakınız.

3217. Son çekim edatlarının bir kısım isim, bir kısmı da fiil köklüdür. Bazı kalıplaşmış şekiller hariç olmak üzere, isim asıllı son çekim edatları, iyelik ve hal eki almış isimlerdir:

uçun (~*üçün*) «için», (*meni uçun, méniçun, ménçu* «benim için»); *yimik* (<**gimi-ke*) «gibi» (*onu yimik* «onun gibi»); üst (nadiren or) «üst» (*a aç-ni* «üst-ünde» «ağacın üstünde»); *tüp* «dip > «altında» (*stol-nu түb-ünde* «masanın altında», *taw-nu түb-ünden* «dağın altından»); *ald* + «ön» (*aldıbzıda* «önümüzde», *üy-nü ald-ına* «evin önüne»); *art* «arka» (*arça* «sırt» da kullanılır) > «arka» (*terek-ni art-undan* «ağacın arkasından»); *iç* «iç», *tış* «dış», *ara* «ara yer», *orta* «orta» (*awlaq-ni orta-sından* «tarlanın ortasından»), *yan* «yan» (*yan-ım-da* «yanımda») = *yak* «yan» (*tüken-ni yağı-nda* «dükkanın yanında»), *karıy* «kenar», (*karıy-ın-*

da «kenarında, yanında»); *hak* (< Ar.) «hak, hukuk» > «hakkında» (... *nı hakkında* = ... *hakda* «...nın hakkında, ...nın üzerine»), *taraf* (< Ar.) «yan, taraf» > ...*tarafından* «... tarafından, ...dan» (bilhassa pasifle birlikte).

Zarf > son çekim edatı: *bulan* (telaffuzu sık sık *-mulan*, *-munan*) «ile»: *kol-u bulan* «eli ile», *küy-ü bulan* «usulüne göre», *sınak yap-yan kalkışı bulan-ı üy* «kiremitle örtülü damlı ev»; *sayın: yıl sayın* «(her yıl)», *al-yan sayın* «alındığı kadar». — Krş. *kim sayalı* (< Farsça *sāya*) «kimin lehine», *biz sebepli* (< Ar. *sabab*) «bizim yüzümüzden». — *taba(k)* datif manasına «... tarafa doğru» (*üye taba bar-* «eve doğru gitmek»); *g'ore* datif manasına «bir şeyi göz önünde bulundurmak, ... uyarınca» (*ka-yızına g'ore aytaman* «mektubuna dayanarak söylüyorum»); *yerli* «kadar» (*sahat beşge yerli* «saat beşe kadar»); *alda*, *aldın* ablatif manasına «ön» (*işden alda* «işten önce», *40 yıldan aldın* «40 yıl önce», *'olgen-nen alda* «ölmeden önce»); *soñ* ablatif manasına «sonra» (*aş-dan soñ* «yemekten sonra»); *başlap* (Gerundium, bkz. 3223) ablatif manasına «... dan itibaren» *bu dars-dan başlap* «bu dersten itibaren»); *başya*, *'ozge*, *ka-yır* (Ar. -Fars;a *ğair-i*) ablatif manasına «başka, ... dan başka, ...nın haricinde, bu istisna olarak» (*menden başya*, telaffuzu *mennem-maşğa*, «benden başka»); *arı* ablatif manasına «... nin ötesinde» (*taw-dan arı* «dağın arkasında»), *beri* «...den beri» (*o yurt-dan beri*, telaffuzu *o yurtdam-meri*, «köyün bu tarafında, köyün berisinde»), *beri* ~ *berli* «... den beri» (*k'opden beri*, *berli*, telaffuzu *k'opdem-mer(L)i*, «uzun zamandan beri»).

32181. Şahıs zamirleri: *men* «ben» (genitif/akkuzatif *meni*, datif *ma-ya* ~ *mâ*, lokatif *mende*, ablatif *menden*, krş. *mensiz* «bensiz»). — *sen* «sen» (*seni*, *sa-ya* ~ *sâ*, *sende*, *sensiz*). — «o» (aşağıya bakınız). — *biz* «biz» (bizin ~ *ender bizim*, *bizin* (!), *bizge*, *bizde*, *bizinçe*, krş. *bizsiz* «bizsiz»). — *siz* «siz» (*sizin*, *sizin*, *sizge*, *sizde*, *sizinçe*, *sizsiz*). — *olar* (aşağıya bakınız) ~ *alar* «onlar» (*olana* ~ *olana*, *ola-ya*, *olarda* ~ *alarda*; *olarsız* «onlarsız»). — *sizin izley* «o sizi arıyor», *bizin g'ordü* «o bizi gördü» (: *bizni g'ordü* «bizi (aleti) gördü»). — *onuki* «onunki», *siziniki* «siziniki».

İşaret zamirleri: Kumukça'da dörtlü bir işaret zamiri dizisi vardır: *bu* (nadiren *bul*) «bu», *şu* (*şul*; Haydakça'da bunun yerine *şü* ve *şa* kullanılır) «şu», *şo* (*şol*) «o», *o(ol)* «o, oradaki», bunların yanında diyalekt olarak *şo-wu* ve *o-wu* terkipleri de görülür *şowu adam g'oremusen*, *-owu adam g'oremusen* «oradaki adamı görüyor musun?, oradaki adamı»).

Çekimlerde bazı kaide dışı durumlar görülür: Genitif/akkuzatif diyalektlerde *bunu* yanında *munu*, lokatif *munda* (telaffuzu *mumna*) ~ (diyalektlerde) *bunda* «bunda, burada», datif *bu-γar*, *şu-γar*, *şo-γar*, *o-γar* (*a-γar*), genitif/akkuzatif *onu* ~ *anı* vs. (*on*+ ~ *an*+). — Çokluk şekilleri *bular*, *şular*, *şolar*, *olar* (~ *alar*). İyelik ekleriyle *bu-su* (*busu* *yahşımı* («bu iyi mi?»), *şu-şu*, *o-su*. — Ayrıca: *munça*, *sonça*, *onça* «o kadar», *mun-ça-ı*, *şon-ça-ı*, *on-çan* «o kadar»; *bulay*, *şulay*, *şolay*, *olay* (~ *alay*) «bu tür, bunun gibi»; *muna* «buradaki», *şona* «şuradaki», *hona* «oradaki».

32182. Soru zamirleri: *kim* «kim» (genitif/akkuzatif *kimni*, krs. fakat *kimiçün* «kim için»), *ne* «ne»; (akkuzatif *nevi*, datif *nege* [«niçin»] ~ *neger*, ablatif *neden* «neden, niçin», ekvatif *neçe* «ne kadar», *neçik* «nasıl» [Razgovori: *niçik* suesen «nasıl istersen, istediğin gibi»]). İkisi de çokluk ile (*kimler*, *neler*) ve iyelik ekleriyle (*kim-i*; *ne-m*, *ne-η*, *ne-si*) şeklinde olur. Daima iyelik ekleriyle 3. teklik ve çokluk şekli *ka-y-sı* «hangisi»; aynı kökten: *ka-y-da* «nerede, nereye», *ka-y-dan* «nereden», ve *ka-çan* «ne zaman» (>... edat olarak).

Bilhassa şu terkipler *ne* ile birlikte sık kullanılır: *ne zat* «ne», *ne kadar* «ne kadar», *ne çayı* «ne kadar, kaç» (*neçaki kaşt etsede* «ne kadar çabalasa da»), *ne için* (telaffuzu *neçün*) «niçin», *ne yerge* «nereye» (*ne yerde* «nerede», *ne yerden* «nereden»), *ne zaman* «ne zaman» (= *ne waqtı-da* «ne zaman, hangi vakit») — Krs. *sebebi?* «(sebebi >) niçin?».

Belirsiz zamirler: *barı* (Hasav-yurt telaffuzu *bāri*) «bütün, hep» (msl. *barıbz* «hepimiz»), *hār* (< Farsça) «her» (*hār gişi* «herkes, her insan», *hār günler wa hār geçeler bulan* «bütün günler ve geceler boyunca»; isim tamlaması *hār kes*, *hār biri*, *harisi* «herkes, herbiri, hepsi»), *palança* (diyalektlerde *pelençe*, < Ar. şekli de var) «herhangi bir kimse», *bir zat* «bir şey» (*heç bir zat* «hiçbirşey»), *kimse* ~ *bir kimse* «bir kimse» (*heç kimse* «hiç kimse»), *hār kim* «herkes», *hār ne* «bütün, hepsi», *bir neçe* «bir kaç» (= *neçe-se*: *bir neçese şaharlarda* «bir kaç şehirde»), *biri(si)* «herhangi biri» (*biri-biri*, *kimi-kimi* «biri, diğeri»).

32183. Dönüşlülük zamirleri: ‘oz «kendi» (*men* ‘oz *kol-um bulan* «ken di ellerimle»), ‘oz-üm «kendim», ‘oz-uη «kendin» vs. (‘ozüm «kendini» akkuzatif) ‘ozleni *payda-sı için* «kendi faydası için»). ‘ozüne yanında ‘ozüger «kendine» dikkati gekeer.

3219. Bildirme ekleri vurgusuzdur: +*man*/+*men*, +*san*/+*sen* 3. teklik şahıs eksizdir (yazı dilinde +*dır*/+*dir*), +*biz*/+*biz*, +*sız*/+*siz*, 3. çokluk şahıs eksizdir (yazı dilinde +*dır*/+*dir*), fiil çekimlerinde +*lar* eki yerine göre kullanılmaz (krs. *olar geldi* «onlar [aynı zamanda, bir-

likte] geldi) ancak istendiğinde kullanmak da mümkündür ~ (*olar geldiler* = onlar (teker teker, arka arkaya) geldiler). Olumsuzu *tügül-men*, *tügül-sen*, *tügül* vs. olarak yapılır.

Geçmiş zaman şekli olarak *edim*, *ediñ* vs. kullanılır (bkz. 322412), olumsuz şekli *tügül edim* vs. dir. Fiillerin birleşik çekimlerinde umumiyetle *+(ı)dim/+(i)dim* vs. şekli kullanılır.

3221. Fiil bildirme ekleri, umumiyetle, isim bildirme eklerinin aynıdır. Fakat 3. şahısta kullanılan *-dır* eki, çok defa düşer. Görülen geçmiş zaman ve şart çekimlerinde, diğer Türk dillerinden tanıdığımız iyelik menseli ekler kullanılır (krş. 322412).

3222. İsim - fiiller? (Verbalsubstantive) : *uw* (yazılışı *-w*; olumsuzu yoktur; *gelüw-getüw* «gelme ve gitme vs.), bundan meslek ismi yapan *-(u)wçu* (yazılışı *-wçu*) teşkil edilmiştir (*alwçu* = *alwçu* «alıcı, müşteri»). — *-maç* «matar» (*gél-me-mek* «gelmemek», *kaçıt-maç-ıbiz bulan birlik-de* «dönmemizle birlikte»; Haydakça *getmah ~ getmaç* «gitmek» (vokal uyumsuz), bundan türetilen *-maç-lık* (*Ukrayna-ya yet-meklig-ıbiz bulan birlikde* «Ukrayna'ya vardığımız gibi, Ukrayna'ya varır varmaz»), *-maç-çı* «...-a niyeti olmak, ...-a karar vermek» (*gel-mekçi bola edi* «gelmeğe karar vermişti», *al-ma-maççı* «almak istemeyen»). — *-ma* (normal olarak datif halinde *-mağa ~ -mâ*): *uhla-ma süy-e-men* «uyumak istiyorum», *yaz-mağa gerek-men* «yazmak mecburiyetindeyim», *yaz-mağa tarık-man* «yazmam icap ediyor», *yaz-mağa tarık(h)* «yazmak icap eder». Krş. nadiren görülen (muhtemelen Osmanlıca'dan ödünçlenmiş) gereklilik şekli *-mah* (*biz hâli kaçıtmahbız* «biz şimdi dönmeliyiz»). — *-ış* (nadiren, < Osmanlıca?), bir şeyin yapılış şeklini ifade eder (anlatır). (*barış* «gidiş, gitme şekli, yürüyüş tarzı»).

Partisipler :

a) Geçmiş zaman Partisipi (Des Futurum status) : *-ar*, *-ır*, *-r* (olumsuzu *-mas*). Fiillerin çoğunda (aynı sıklıkta olmamakla birlikte) her iki şekil de görülür: *barır ~ barar* «gider, varır, giderek». Dmitriev, daha çok gelecek zaman ifadeli *-ar* ile şimdiki zaman ifadeli *-ır* şekillerinin birleştiği fikrindedir; çünkü iki şeklin tamamen aynı manaya sahip olmadığı seziliyor. Buna uygun olarak da gelecek zaman halinin (Zustandsfuturum) (partisip + pradikatssuffixe) iki şekli vardır: *alarman ~ alı(r)man*, *alırsan ~ alı(r)san*, *alır ~ lir*, *alırbiz ~ alı(r)biz*, *alırsız ~ alı(r)sız*, *alıllar ~ alıllar*; olumsuzu *almásman* vs. — Krş. İmperfekt II: *barar edim* (~ *barır edim*) ~ *barardım* (~ *barırdım*) «giderdim», *satmas edim* ~ (diyalektlerde) *satmas-ıdim*, *satmas-dım* «salmazdım».

b) Gelecek zaman partisipi (Des Futurum actionis) : *ajaq*, vokalden sonra *-jaq* (olumsuzu *-ma-jaq*): *men satajaq at = satajaq at-ım = sataja-ım at* «satacağım at», bu ekten türetilen *-ajaq-lık*, msl. *ıyrı, at satıp al-ajaqlı-ım oyla -ma-ya başla-da* «bir inek ve bir at satın almayı düşünmeğe başladı»; bildirme ekleriyle > Olayı anlatan gelecek zaman (kategorik gelecek zaman) *gelejek-men* (mutlaka) geleceğim», *bar-ma-jaq-man* «gitmeyeceğim» vs. Krş. şart şeklini: *barajaq edim ~* (diyalektlerde) *barajagedim, baraja idim, barajaqđım* «gidecektim» vs.

c) Geçmiş zaman Partisipi (Das Praeteritum status) : *-yan*: *satıp al-yan at-ım* «satın aldığım at» ~ *sen tut-yan çabaq* «tuttuğun balık», *men gel-gen zaman* «ben geldiğim zaman», *men sa-ya ayt-yan kıyde* «sana söylediğim gibi», *sen ayt-yan yimik* «söylediğin gibi», *yavun yan-yan-da* «yağmur yağarken», *men gelgendok* (*gelgenmok*, < *-gen+de ok*) «ben henüz gelmişken, ben gelir gelmez»; *bar ve yok* kelimeleri ile birlikte geçmiş zaman (Praeterium) olarak kullanılır: *ayuw-nı tut-yan-ım yok* «daha ayı yakalamadım, şimdiye kadar hiç ayı yakalamadım», *sora-yan-ım bar* «(daha önce) sordum (sormuştum), sorma fırsatını elde etmiştim».

Bu ekle türetilen: *-yança* «meden önce, -inceye kadar» (*men gel-gençe* «ben gelinceye kadar», bunun yanında yazı dilinde *-yınça*), *-yallı* (*yazılışı -yanlı*) «...-den beri» (*men Dağıstandan getgenli üç ay boldu* «ben Dağıstan'dan ayrılalı (ayrıldığımdan bu yana) üç ay oldu»).

bol- yardımcı fiilinin şekilleri ve bildirme ekleriyle, çeşitli geçmiş zamanlar teşekkül eder: *bar-yan-man* (telaffuzu *bar-yanman*) «gittim» vs., *bar-yan edim* > *bar-yan(ı)đım* «gitmiştim» vs., *bar-yan bolsam* (telaffuzu *bar-yan-mosam*) «gitseydim», *adaş-yan bol-yan e-ken-biz* «biz galiba yolu şaşırđık (yolu kaybettik)», *bu gişi 'ol-gen-nip aytı* «bu adamın öldüğü söyleniyor» (< **ol-gen dep*) vs.

ç) Şimdiki zaman partisipi : *-ayan*, vokalden sonra *-y-yan* (olumsuzu *-ma-y-yan*): *awru-y-yan-ya gelmedim* «gelmedim, çünkü hastayım; hasta olduğum için gelmedim», *siz ohu-y-yan kitap* «sizin okuduğunuz kitap», *suw al-a-yan bulak-da* «su alınan derede, ırmakta», *a-yaç ges-egen-de* «ağaç keserken, ağaç kesildiği sırada, eğer kesiliyorsa», *meni süy-egen-iñ-ni bil-sem* «beni sevdiğini bilseydim»; *-ayan-lık* (msl. *işçi halk zayıçınıy yaşa-y-yanlı-ım anlat-da* «çalışan halkın nasıl refah içinde yaşadığını anlattı»).

3223. Gerundiumlar :

a) Önzamanlık Gerundiumu (Konverb der Vorseitigkeit) : *-(ı)p* (olumsuz şekli yok, bunun yerine *-may* kullanılır, aşağıya bakınız) : *çay*

iç-dim şeker tişle-p «şekeri ağzımda tutarak çay içtim [=kırlama çay içtim]), *yıla-r-man oyla-p oyla-p* «derin derin düşünerek ağlıyorum», *gel-ip bol-mas-biz* «gelemeyeceğiz», *ekişer-le-p = ekew-le-p* «ikişer kişi olarak, iki kişi birlikte». — Eski dilde +*du(r)* eki ile birlikte görülen geçmiş zaman (perfekt) ifade edilir (Razgovori: *bir zadı sın-ib-du* «bir şey kırıldı»); bu geçmiş zaman şekillerini Haydakça'da çok sık buluruz (*barma-p-man* «gitmedim», *barma çanman* yerine). Buynakça'da da sıkça görülür (msl. *kara-p bolçansan* yerine *baç-ıp bol-ıp-sun* «baktın», *barçan edim* yerine *bar-ıp edim* «gitmiştim»).

b) Eşzamanlık Gerundiumu (Konverb der Gleichzeitigkeit): -a, vokalden sonra -y (olumsuzu -ma-y, bazen -may-lı: *almaylı* «almayıp, almayarak»): *yürü-y yürü-y* «yürüye yürüye», *altınçı-la-y* «altıncı defa».

Bildirme ekleri ile şimdiki zaman şekli teşekkül eder (Haydak ağzında gelecek zaman şekli!): *bará-man* «gidiyorum», *bará-san*, *bar-á* (artık kullanılmayan şekil: *bará-dır*), *barmáy-bız* «gitmiyoruz», *barmáysız*, *barmáylar*. Buna ait olan İmperfekt I şekli: *bará edim* > (diyalektlerde) *barádım*, *barédim* «gittim (o zaman)», *gelméy edim* > (diyalektlerde) *gelmádım* «gelmedim (o zaman)».

c) -*çança* (~ artık kullanılmayan -*çınça*, msl. *sen meni süyemüser, ulla bolçınça-ya tohta* «eğer beni seviyorsan, ben büyüyünceye kadar bekle», bir halk türküsünden), -*çanlı* ve *çandoğ* (her üçünün de olumsuz şekilleri yoktur) için bkz. 3222.

322411. Emir (ve istek): 1. teklik şahıs -*ayım* (~ -*ayım-çı*, olumsuzu -*máyım*; *alayım-mı* «alayım mı, alabilir miyim?»); 2. teklik ş. umumiyetle eksizdir (çok defa *çı* «-sene, -senize», *bár-çı* «git!, gitsene!», *bárma*, *barmáçı* «gitme!» nazik hitap -*saη* (aşağıya bkz.) veya -*sána* (*gel-séne* «gel lütfen!»); 3. teklik ş. -*sun*; 1. çokluk ş. -*ayık*, -*ayık* (~ -*ayık-çı*, olumsuzu -*máyık*); 2. çokluk ş. -(ı)*çız* (olumsuzu -*maçız*: *bárıçız* «gidiniz», *bármaçız* «gitmeyiniz»); 3. çokluk ş. -*sun-lar* (telaffuzu -*sılar*: *barsıllár* «gitsinler», *bármasıllár* «gitmesinler»).

Lânetlemelerde (Verwünschungen) -*çın*, -*çır* ('*ol-gün*, '*ol-gür* «öl!», *kırıl-çın* «geber!», *soğur bol-çın* «kör ol!» *g'ozün çık-çır* «gözün çıksın.», *nalat bol-çır taw* «lânetlenmiş dağ», [*nalat* < Ar. *lanat*]).

322412. Çekimli fiil şekilleri (Rein finite Verbformen) : Görülen geçmiş zaman (Perfekt) : -*dım*, -*dın*, -*dı*, -*dık*, -*dıçız*, -*dı(lar)*, olumsuzu -*ma-dım* vs., bir özellik yok.

Şart şekli: *-sam, -saη, -sa, -sak, -sa ız, -sa(lar)*, geçmiş ve gelecek zamanda *bol-sam* «olsam, olsaydım» yardımcı fiili ile: *barγan bolsam* (te-laffuzu: *barγan-molsam*) «eğer gitmiş olsaydım» (nadiren: *barsa edim*), *barajak bolsam* «gidecek olsaydım». yuvarlamalı (Enklitisch) da «da, dahi» uygunluk şekli (Konzessivform: *oηu-γan busa* (< *bol-sa*)da «o okumuş da olsa». Nazik bir emir ifadesi için de kullanılır: *oηu-san* «oku lüt-fen!».

32242. Gelecek zaman/gereklilik: *-γay-man* vs.; müstakil fiillerde sadece 3. teklik şahıs şekline rastlanır, bunun aksine, umumî olan şekil *-γay edim* vs.dir (*bar-γay edim* «keske gitseydim», *bar-γay edin* vs.). Bilhassa *bolγay* > *buγay* (Razgovori'da *bugay* şeklindedir) «(herhalde olacak >) herhalde, belki, muhtemelen»: *uηla-γan buγay-din* «uyudun gibi görünüyor, galiba uyudun», *šo gişi kumuηlı buγay* «bu adam herhalde bir Kumuk», *bay tūgūl buγay* «o herhalde zengin değil».

Daha başka çekimli şekiller «zamir menşeli» şahıs ekleri taşıyan fiil isimlerinden kurulur, krş. 3222.

32243. *-a* ve *-p* gerundiumlarının çekimli fonksiyonunda kullanılışı için bkz. 3223.

32244. (Enklitische Verben) : *-tur-* «durmak» > süreklilik ve tekrar (*bar-up tur-aman* «hep, devamlı gidiyorum»; *bar-a turaman* «I am going = gidiyorum»). — *kal-* «kalmak» (*yaşınıp kal* «saklandığın yerde kal»; *barımay kaldım* «gitmekten vazgeçtim, gitmedim»). — *koγ-* «koymak; bırakmak» > bitirme fiili (Perfektiv) *yazıp koγdu* «yazıverdi»; *barıp bolımay koγdım* «gidmeden kaldım, gidemedim»). — *al-* «almak» (*yazıp al* «kopya et, aynısını yaz»). — *yiber-* «göndermek» > başlama fiili (Inchoativ) (*yırla-p yiber* «şarkı söyleyiver», *oηu-p yiber* «okumağa başla, oku»). — *ka-ra-* «bakmak», bir şeyi yapmağa çalışmayı, denemeyi ifade eder (*gelip ka-ra* «gelmeğe çalış»). — *g'or-* «görmek», bir fiilin, hareketin başlamasını ve bunu yapmağa devam etmenin denenmesini ifade eder (*işley g'or* «çalış, çalışmağa devam et» vs.). — *ber-* «vermek», bir hareketin başkası için yapıldığını ifade eder (*yazıp ber* «benim için yaz»). — *başla-* «başlamak» (*oηu-p başladı* «okumağa başladı», *gel-e başladı* «gelmeğe başladı»). Krş. 312 ve 314d.

33. Sentaks yönünden Kumukça, diğer Türk dillerine nazaran bir farklılık göstermez.

Kelime sırası umumiyetle «normal»dir. *takdim* (Inversion), özellikle vurgu verilmek istenen durumlarda görülür: *ol getdi* «o gitti» ~ *getdi ol*,

getdi çi ol «gitti (ki) o», *neçik boldu daçı şo iş* «nasıl oldu peki bu iş?», *daçı ne etmesin halklar açdan 'olegen boldu* «millele açlık çekmeden başka yapacak şey kalmadı»; bilhassa istek cümlelerinde: *yaşasın ullan watanımız* «yaşasın yüce vatanımız».

Basit birleşik kelimeler *hikaye-cumla* «ifade cümlesi», Hayd. *taw-çay* «dağ çayı [deresi] gibi») Osmanlıcaya göre daha çoktur. İsim asıllı son çekim edatlarının önündeki isimler genellikle genitif eklidirler (*terek-ni art-ında* «ağacın arkasında»).

Hal eklerinin getirilmesinde ve zamanların kullanılışında da bir özellik yoktur. «Çift (bezügliches partizip) yalnız *-ajak* ekinde vardır (3222).

Bağlama edatları, ünlemler ve edatlarda bir özellik yoktur. Bağlama edatlarının çoğu Arapça veya Farsça'dan geçmiştir (*wa* «ve», *ya* «veya» vs., fakat Kumukça *kaçan* «ne zaman» > «(...-dığı zaman»). — *da/de* «de, dahi», *çi* «tabii, yani» (*aç-çı, telaffuzu aşıç, aşıç* «bir ağaç yani»), *ok* «işte o» (*şol gününde ok < gününde ok* «o gün, işte o gün») vs.

Fiilde soru ve olumsuzluk: Soru edatı *ma* (vs., Buynakça'da *mu*, bazen *bu* şeklinde olup hiç değişmez) bildirme eklerinden sonra gelir; önce geldiği durumlar da az değildir (*bara-lar ma = baramalar* «gidiyorlar mı?»). — Hal geleceği hariç (*gel-més-men* «gelmeyeceğim») olumsuz fiil eki *-ma* kullanıldığında, vurgu, bu ekten önceki hecede olur.

4. Örnek metin.

(26.5.1943 tarihli «Kazavat» gazetesinde basılan Elmurza hikâyesinden alınmıştır).

(1) K'op duşmanlar bulan kattı yabuşuwdan son, bulanı olar kurşaylar. (2) Duşmanlanı başçısı Elmurzağa elçi yibere wa ol ayta: (3) «Elmurza! Sizin kanatlarıyız yok hawağa uçmege, tırnaqlarıyız yok yer kazmaya, (4) biz k'opbüz, kolğa keligiz» dep. (5) Elmurza oyar cawap bere: (6) «Meni kanatlarım hawada-meni çakma tubegim, wa toprak kazayan meni tırnaqlarım — meni bolat kılıçım, (7) men sizin koluğuzğa gelirmen şol zaman, kaçan hazirlerimni ornuna katın minçaklar taçkanda» dep. (8) «Men gelmegenmen sizge kolğa tuşmege wa yada kazawatsız rahat watanıma kaytmağa (9) Men gelgenmen sizin bulan kanlı kazawat kılmağa wa 'oz açuwumnu sizden almağa», dep. (10) Son Elmurza mutalimlerine ayta: (11) «Bu duşmanları başçısını elçisine kitap bulan sut gesigiz», dep. (12) Mutalimler Elmurzağa cawap bereler: (13) «Kitapda buyursa onu, kulakların gesip, başçısına yibermek» dep wa yibereler. (14) Duşmanlanı başçısı birdağı adam izley (15) wa heç kes razi bolmağanda

kop altın berip bir adamnı tutup yibere. (16) Ol gelip Elmurza'ya ayta: (17) «Men başçılarıbıznı elçisimen, siz kol'ya gelsegiz sizin başı'yıznı gesmecekbiz», dep, (18) Elmurza küley wa bu'yar ayta: (19) «Er b'orküm-nü 'ornuna kıatın yawlu'k bayla dep aytma süyebusuz?» dep. (20) Elmurzanı bir yoldaşı duşmannı elçisine ayta: (21) «Yurtta bızın karawullayan cennet kıızları yimik dostlarıbız biz yisirlikge tüşgenni eşitmeseler (22) wa amma duşmanlar bulan kazawat kılıp can bergenibıznı eşiterler» dep.

¹*Mutalim* < Ar. *muta'allim* «öğrenci».

²*sut* < Rus. *sud*, + *ges-* «kesmek».

4. Örnek Metin.

(26.5.1943 tarihli «Kazavat» gazetesinde yayımlanan Elmurza hikâyesinden alınmıştır).

(1) Çok sayıda düşman ile (yapılan) çetin savaştan sonra bunları onlar kuşatırlar. (2) Düşmanların komutanı Elmurza'ya elçi gönderir ve der ki, (3) «Elmurza Sizin havaya uçmak için kanatlarınız yok, yeri kazanmak için tırnaklarınız yok, (4) biz sizden çoğuz, teslim olunuz». (5) Elmurza ona cevap verir: (6) «Benim kanatlarım havada — benim çakan tüfeğimdir ve toprak kazan tırnaklarım — benim çelik kılıcımdır, (7) ne zaman, silahlarımın yerine kadın ziynetleri takarsam, ben o zaman size teslim olurum» der. (8) «Ben size teslim olmaya veya savaşmadan vatanıma dönmeye gelmedim. (9) Ben sizinle kanlı savaş yapmaya ve kendi öcümü sizden almaya geldim» der. (10) Sonra Elmurza talebelerine, (11) «Bu düşman komutanının elçisine kitap ile hüküm kesiniz (veriniz)» der. (12) Talebeler Elmurza'ya cevap verirler: (13) «Kitapta, onun kulaklarını kesip, komutanına göndermeyi buyurur» der ve gönderirler. (14) Düşmanların komutanı bir daha adam arar (15) ve hiç kimse razı olmayınca daha çok altın vererek bir adam tutup gönderir. (16) o adam gelip Elmurza'ya; (17) «Ben komutanımızın elçisiyim, siz teslim olursanız sizin başınızı kesmeyeceğiz» der. (18) Elmurza güler ve buna cevap verir: (19) «Er b'orkümün yerine kadın yazması bağla demek mi istiyorsun?». (20) Elmurza'nın bir yoldaşı düşmanın elçisine : (21) «Köyde bizi bekleyen cennet kızları gibi sevgililerimiz, bizim esirliğe düşdüğümüzü işitmemişlerdir (22) ama düşmanlar ile savaşıp can verdiğimizizi işitmişlerdir» diye cevap verir.

¹*Muttalim* Ar. *muta'allim* «öğrenci».

²*Sut* Rus. *Sud*, - + *ges-* «kesmek».